

cem'iyet adını verir; bir şeyden kaçan veya kararlı ve azimli bir şekilde bir şeyin üzerine yürüyen kişinin halini buna örnek gösterir. İbnü'l-Arabî'ye göre cem'iyet hali ve makamında olan bir kimse himmetiyle maddî şeylere de tesir edebilir. Allah insanı huzuruna getirip tefrikası olmayan bir cem'iyet haline ulaştırınca ona ezelde vermeyi irade ettiği şeyleri ihsan eder. Cem'iyet hali diğer haller gibi geçici olduğundan bu halden çıkan sâlik tefrika haline geçer.

Azîz Nesevî "büyük bir nimet ve ferahlık" diye nitelediği cem'iyet halini sükûn ve huzur hali olarak anlar; bunun da emniyet, sıhhat, kanaat ve âlimlerle sohbet ederek bulunacağını, mal ve makamın ise sadece tefrika sebebi olacağını ifade eder. Gönüllü huzur ve sükûn halinde olmasına "cem'iyet-i hâtır", huzursuz ve kaygılı olmasına "tefrika-i hâtır" denir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâşânî, *İşlâhâtü's-şâfiyye*, s. 41; *et-Ta'rifât*, "Cem'iyet" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "Cem'iyet", I, 235; *el-Mu'cemü's-şûfî*, "Cem'", md.; Ca'fer Seccadî, *Ferheng*, Tahran 1350, s. 130, 157; İbnü'l-Arabî, *Fuûş* (Afîfî), I, 158; a.mlf., *el-Fütûhât*, II, 632; Azîz en-Nesevî, *İnsân-ı Kâmil* (nşr. Marijan Molé), Tahran 1403/1983, s. 166; Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *el-Behcetü's-seniyye*, Kahire 1303, s. 53.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

CEM'İYYET-i İLMİYYE

(جمعیت علمیہ)

İslâm inanç ve kültüründen uzaklaşmadan Batı'daki ilmi gelişmelerin takip edilmesi gerektiğini düşünen ulemanın kurduğu, *Mecmûa-i Ulûm* adlı dergiyi çıkaran cemiyet (bk. MECMÛA-I ULÛM).

CEM'İYYET-i İLMİYYE-i İSLÂMİYYE

(جمعیت علمیہ اسلامیه)

II. Meşrutiyet döneminde kurulan, siyasî, ilmi ve dinî konularda etkili çalışmalarıyla tanınan cemiyet.

Cemiyetin kuruluşu, amaç ve çalışmaları, 1326 (1908) yılında yayımlanan seksen altı maddelik nizamnâme yanında yayın organı ve başlıca kalıcı eseri olan *Beyânülhak* adlı haftalık gazetede çıkmış yazılardan öğrenilmektedir. Ayrıca o günlerde neşredilen birçok dergi ve gazete cemiyet çalışmalarına büyük ölçüde yer vermiştir.

Nizamnâmede cemiyetin kuruluş amacı, teşkilâtın yapısı, çeşitli konulardaki

encümenlerin çalışma tarzı belirtilmiştir. Buna göre cemiyet merkez-i umûmî, merkez-i ilmi ve encümen-i ilmiyye adlı üç ana organdan oluşuyordu. Nizamnâmenin birinci maddesinde cemiyetin başlıca gayeleri, devlet yönetiminde meşveret usulünün korunması, hükümetin dinî konulardaki çalışmalarının desteklenmesi ve takibi, hilâfetin yaşatılması, devlet icraatının mümkün olduğu kadar şeriat ölçülerine yaklaştırılması, umumî terbiye ve İslâm âdabının yaşatılması, din ilkelerinin müslümanlara kolaylıkla anlatılabilecek bir şekle sokulması, din öğretiminin bütün eğitim ve öğretim kurumlarına yaygınlaştırılması, din aleyhtarlarının tartışmaya açık gördükleri meselelerin incelenerek gerçeklerin ortaya çıkmasına çalışılması, İstanbul ve taşradaki medreselerin zamanın ihtiyaçlarına göre ıslahî şeklinde sıralanmıştır. Cemiyetin çeşitli organlarının oluşturulmasını ve çalışma esaslarını ayrıntılı bir şekilde tesbit eden nizamnâmede üyelerin, belirtilen amaçlar yönünde çalışmalarını yanında "ahkâm-ı dîniyye ve âdâb-ı İslâmiyye"ye sıkı sıkıya bağlı olmalarını gerektiren hükümler konulmuş, ayrıca bunu taahhüt eden bir de "yemin sûreti" yer almıştır. Üye sayısının artmasını sağlamak üzere rehberlik sisteminin getirildiği nizamnâmede bütün medrese talebeleri cemiyetin tabii üyesi sayılmış, üyelere verilen cemiyet kimlik kartının hazırlık sınıfı dışındaki bütün öğrencilere verilebileceği (md. 52), çok gizli tutulacağı belirtilen bu kartı taşıyan üyelerin cemiyet adına gayeye uygun çalışmalarda bulunabileceği ifade edilmiştir (md. 51). Ayrıca nizamnâmede, cemiyetin amacı bakımından genel merkez üyelerinin ilim adamlarından oluşması, ancak ihtiyaca göre askeriye, mülkiye, adliye, maarif, teknik, ticaret ve sanayi gibi çeşitli mesleklerden de en az birer üye bulundurulması öngörülmüştür.

II. Meşrutiyet döneminin siyasî, sosyal ve kültürel ortamı içinde şiddetli bir istibdat aleyhtarı ve İttihat ve Terakkî taraftarı olan Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye, meşihatı ve siyasî iktidarı doğrudan ilgilendiren birçok konuyu kendi çalışma alanı içinde görmüş, zamanın siyasî ve sosyal olaylarına çeşitli imkân ve vasıtalarla müdahale etmeye çalışmıştır. Kurucuların isimleri nizamnâmede ve yayın organında gösterilmiyorsa da cemiyet adına kaleme aldıkları yazılar ve beyannâmelerden Mustafa Sabri Efendi, Şehri Ahmed Efendi, Mehmed Fatin (Gökmen), Küçük Hamdi (Elmalılı Muham-

med Hamdi), Hayret (Adanalı), Hâlis, Mehmed Ârif ve Hüseyin Hâzım'ın cemiyetin kurucuları oldukları söylenebilir. En faal ve etkili üyenin Mustafa Sabri Efendi olduğu, *Beyânülhak*'ın başyazarlığını yürütmesinden ve birçok yazıda cemiyet adına açıklamalarda bulunmasından anlaşılmaktadır.

Beyânülhak'ta, mesul müdür Mehmed Fatin imzasıyla çıkan bir yazıda Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin siyasî, ilmi ve dinî bir dernek olduğu belirtilmiş, bu üç temel sahadaki görev ve sorumlulukları ayrıntılı bir şekilde anlatılmış, ayrıca cemiyetin Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne bağlılığı ifade edilmiştir (*Beyânülhak*, I, 10, 11). Ancak daha sonra aynı gazetede cemiyetin İttihat ve Terakkî Cemiyeti'yle ilgisi olmadığı duyurulmuşsa da cemiyet siyasî faaliyetlerine yine devam etmiş, özellikle 31 Mart Vak'ası karşısında aktif bir tavır takınmıştır. İstibdadı reddederek meşrutiyeti ısrarla savunan cemiyet, bu olayın meşrutî idareye son verebileceği endişesiyle din adına bu hareketi destekleyenleri şiddetle eleştirmiş, bunun şeriatla ilgisi bulunmayan irticaî bir vak'a olduğunu ileri sürmüştür. 31 Mart Vak'ası'nın bastırılmasında, cemiyetin olayın hemen başlarında takındığı bu tavrın çok etkili olduğu *Sırât-ı Müstakîm*, *Sabah*, *Tercümân-ı Hakikat*, *Yeni Gazete* gibi yayın organlarıyla *Beyânülhak*'ın birçok sayısındaki yazı ve beyanatlardan anlaşılmaktadır (cemiyetin bu konudaki dört beyannâmesi için bk. *Beyânülhak*, II, 687-688; ayrıca bk.M. Sabri, M. Fatin ve Küçük Hamdi imzalı yazılar, II, 693, 698, 721, 747).

Cemiyetin çalışmaları zamanın iktidarınca desteklenirken yer yer hükümet uygulamalarına yönelttiği eleştiriler üzerine İttihat ve Terakkî ile arası açılmış, cemiyetin siyasetle uğraşması parti tarafından zararlı ve tehlikeli görülmeye başlanmıştır. Buna karşılık *Beyânülhak*'ta Mustafa Sabri imzasıyla çıkan cevabî yazıda, ulemanın siyasî konularla ilgilenmekten alıkonulması halinde onların temel görevi olan "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" hizmetinin ortadan kalkacağı, bu hakkın kaldırılmasını ise ulemanın kesinlikle kabul etmeyeceği duyurulmuş ve partinin kendilerini desteklemekten vazgeçen bu tavır değişikliği kınanmıştır (*Beyânülhak*, VI, 2360-2362).

Cemiyet dinî irşad alanında müftü ve vâizlere, medrese talebelerine ve cemiyet üyelerine yönelik önemli faaliyetler gösterdiği gibi resmî ve idarî makamlara

rın da bu konulara ilgi ve desteğini çekmeye çalışmıştır. Cemiyetin himayesinde camilerde yapılan vaaz ve irşad faaliyetlerinin yanında cemiyet merkezinde halka açık konferanslar verildiği, yurt dışından gelen ilim adamlarının da bu faaliyetlere katıldığı, buralarda yapılan konuşmaların sözlü ve yazılı olarak değerlendirilmeye tâbi tutulduğu görülmektedir (*Beyânülhak*, III, 1135, 1512).

Cemiyetin en önemli faaliyetlerinden biri de örgün eğitim konusudur. Yıllardan beri tartışılan medreselerin ıslahı meselesini sistemli bir şekilde ele alan cemiyet, *Beyânülhak*'ın ilk sayılarından itibaren bu konuya öncelik vererek medresenin hukukî ve malî esaslarını hür bir anlayışla tesbite çalışmış, buralarda okutulacak derslerin müfredatını, genel ve özel öğretim metotlarını belirleyen makaleler yayımlamıştır.

13 Şubat 1910 tarihinde neşredilen "Medâris-i İlmîyye Nizamnâmesi"nin hazırlanmasında cemiyetin önemli katkıları olmuştur. O günün şartlarına göre çok ileri bir anlayışla medrese ıslahatı hakkında müderrislerden, hatta öğrencilerden görüş ve teklifler alan cemiyet aynı konuda özel komisyonlar kurmuş, topladığı görüş ve teklifleri yayın organlarında tartışmaya açmıştır. Cemiyetin öncülüğünde yapılan bu çalışmalar sonucunda 30 Kânunusânî 1325'te (12 Şubat 1910) Fâtih Tophâne Medresesi'nde, medreselerin yeni programını tanıtmak üzere düzenlenen ve gerek devlet ileri gelenleri gerekse ilim adamlarınca büyük ilgiyle karşılanan geniş caplı bir toplantıdan (konuşmalar için bk. *SM*, III, 379-382; *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 121) on üç gün sonra padişahın onayından çıkan "Medâris-i İlmîyye Nizamnâmesi" *Beyânülhak*'ta yayımlanmıştır (III, 1285-1300). O günkü basında cemiyetin medreselerin ıslahatında gösterdiği başarı övülmüş ve teşekkürle karşılanmıştır (*SM*, III, 378). Cemiyetin ayrıca kadınların öğretimine (*Beyânülhak*, III, 1455; V, 2095, 2265), din eğitim ve öğretiminde genel ve özel öğretim metotlarının araştırılmasına dair birçok çalışmaya girdiği anlaşılmaktadır (a.g.e., I, 453, 468; II, 1059; III, 1249).

Eğitim ve öğretimde öğrencilerin sosyal ve psikolojik şartlarını dikkate almanın gereğini zaruri gören cemiyet, *Beyânülhak*'ta bu konuyu ele alan yazılara da yer vermiştir. Özellikle Balkanlar'daki azınlık çocuklarının eğitimine gösterdiği ilgi, o bölgede yaşayan Osmanlı va-

tandaşları arasında memnuniyetle karşılanmış, birçok veli cemiyete bu çalışmalarından dolayı teşekkür etmiştir (a.g.e., II, 217; V, 2114).

1908 Meşrutiyeti'nden sonra o güne kadar hiçbir devirde görülmeyen kapsamda gündeme getirilen devlet, millet, aile, eğitim, bir ölçüde ekonomi (sigorta vb.), meclis ve yetkileri, kanun yapma yetkisi ve usulü, halifenin yetkilerinin sınırı, hükümet ve meclisle ilişkileri, şeyhülislâmın hükümet ve meclis nezdindeki yeri ve yetkisi gibi konular da cemiyet adına neşredilen bildiriler veya Mustafa Sabri, Küçük Hamdi, İbn-i Hâzım, Ferid ve Manastırlı İsmâil Hakkı gibi önde gelen üyelerin imzalarını taşıyan yazılarla tartışma konusu yapılmıştır (bk. *Beyânülhak*, I, 326, 371, 384, 399, 409, 445; II, 631, 633, 683, 719, 775, 815, 828).

Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmîyye üyelerinin siyasî anlaşmazlıklara düşmesi, bir kısmı İttihat ve Terakkî Fırkası'nı desteklerken bazılarının bu partiye karşı kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na girmesi yüzünden dört yıl boyunca yürütülen başarılı çalışmalar devam ettirilememiş, üyeler çeşitli takibata uğramış, cemiyetin şube ve teşekkülleri kapanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Cem'iyet-i İlmîyye Nizamnâmesi, İstanbul 1326, s. 23; *Beyânülhak*, madde içinde gösterilen yerler; Osman Nuri [Ergin], *Şehir Eminleri*, İstanbul 1927, s. 304; *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 121, 292-294; Tarık Z. Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul 1931, s. 134, 137; *Ceride-i İlmîyye, Islâh-ı Medârise Dâir Nusha-i Fevkalâde*, İstanbul 1332; "Meclis-i Umûmî-i Millî Kararnâmesidir", *SM*, II/34 (1326), s. 115; "Yeni Gazete Refikimizin 3 Safer 328 Tarihli Nüshasından Aynen: «Âlem-i İslâm'a Bir Tebşîr: Medâris-i İslâmîyye'de Bir Hatve-i Tekâmül", a.e., III/76 (1326), s. 378, 379-382; *Volkan Gazetesi* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1992, s. 505, 530.

HALİS AYHAN

CEM'İYYET-i İLMİYYE-i OSMÂNİYYE (جمعیت علمی عثمانیہ)

Tanzimat döneminde
Osmanlı aydınları tarafından
modern ilmi ve kültürü yaymak için
kurulan cemiyet.

Tanzimat'ın getirdiği geniş çaptaki modernleşme hareketiyle Osmanlı Devleti'nde eğitimi yeniden düzenleme, bilim ve teknikte ilerleme hedefine yönelik olarak "meclis" ve "encümen" adı altında bazı resmî teşekküller kurulmuş-

tur. Bunların ilki, Sultan Abdülmecid'in emriyle eğitim sisteminin ıslahı için kurulan Meclis-i Muvakkat'tır. Bu mecliste alınan kararları uygulamak üzere bir de Meclis-i Maârif-i Umûmiyye oluşturulmuş ve burada eğitimle ilgili bazı temel kararlar alınmıştır. Bu kararlar arasında İstanbul'da bir dârülfünun kurulması da vardı. 1851 yılında, dârülfünunda okutulacak ders kitaplarının telif ve tercümesi için Encümen-i Dâniş adıyla bir kurul oluşturulmuştur. Gerek Encümen-i Dâniş gerekse adları geçen meclisler devlet tarafından teşkil edilmiş ve devletin maarif politikasına uygun çalışmalarda bulunmuş kurumlardır. İlk defa bu sıralarda bazı Osmanlı aydınları meslekî olmayan, statü ve şekil itibariyle devlet tarafından daha önce kurulmuş meclis ve encümenlerden farklı yapıda olan Cem'iyet-i İlmîyye-i Osmânîyye adlı bir cemiyet kurmaya karar vermişler, Petersburg sefiri Halil Bey'in imzasını taşıyan bir dilekçe ile sadârete başvurulması üzerine 24 Mayıs 1861'de çıkan irâde-i seniyye ile cemiyetin çalışmalarına izin verilmiştir.

Cemiyetin gayesi, Cem'iyet-i İlmîyye-i Osmânîyye'nin yayın organı ve başlıca kalıcı eseri olan *Mecmûa-i Fünûn*'un ilk sayısında neşredilen otuz beş maddelik nizamnâmede şöyle belirtilmiştir: 1. Cem'iyet-i İlmîyye-i Osmânîyye, kitap telif ve tercümesi ve umuma ders i'tâsı, velhâsıl her türlü vesâit-i mümkinne ile memâlik-i mahrûse-i şâhânedede intişâr-ı ulûm ve fûnûna sa'y ü ikdâm edecektir. 2. Cemiyet ulûm ve maarife ve ticaret ve sanayie dair *Mecmûa-i Fünûn* unvanıyla beher mâh ibtidâsında bir gazete çıkaracak ve işbu mecmua... âzanın cümlesine meccânen birer nüshası i'tâ olunacaktır. 3. Cemiyet mesâil-i dîniyye ve zamân-ı hâl politikası mebâhisinden ihtiraz edip kendisine takdim olunan lâyhaların dahi mevâdd-ı mezkûreden ârif olmasına dikkat ve itina edecektir (*Mecmûa-i Fünûn*, I/1, s. 2; İsmail Doğan bu maddeleri bazı yanlış okumalarla kitabına aktarmıştır, bk. *Tanzimat'ın İki Ucu*, s. 154). Cemiyetin gaye edindiği eğitim ve kültür faaliyetleri devletin benimsemiş olduğu faaliyetlere paralel mahiyettedir. Dâimî üye, dâimî olmayan üye ve muhabir üye olmak üzere üç ayrı statüde üyesi olan cemiyetin âzaları arasında din ve ırk farkı gözetilmemektedir. Ancak seçilebilmek için aranan şartların başında üyenin Arapça, Farsça ve Türkçe yanında Fransızca, Almanca, İngilizce, İtal-